

ŞƏFƏQ MƏHƏRRƏMOVA
SƏKİNƏ SEYİDOVA
AzTU
şəfəq-səkinə.@mail.ru.

UNİVERSAL MƏNTİQİ KATEQORİYA KİMİ İSMİN TƏKLİK VƏ CƏMLİK FORMASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: ismin kəmiyyət kateqoriyası, tək, cəm və toplu isimlər.

Ключевые слова: категория количественных существительных, единственное, множественное и коллективные существительные

Key words: the category of number of the noun, singular, plural and collective nouns

Kəmiyyət kateqoriyası həmişə dil nəzəriyyəsinin diqqət mərkəzində duran, aktuul, dəbdə olan tədqiqat obyektlərindən biri və mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan qrammatikanın ən mühüm sahələrindəndir. Kəmiyyət hər bir dildə, o cümlədən müasir Azərbaycan və İngilis dillərində ismə xas olan əsas kateqoriyalardan biridir. Bu kateqoriya A.Aslanovun da qeyd etdiyi kimi, mücərrəd kateqoriyadır, ona görə ki, buraya həm real hesablanan konkret əşyalar, həm də konkretlikdən xaric olan, hesablanması mümkün olmayan kəmiyyət daxildir. Dilçilik tarixində kəmiyyət kateqoriyasının qədimdən mövduq olması, bu haqda anlayışın özünü göstərməsi, demək olar ki, dünyanın bütün dillərinə xas olan bir əlamətdir. Dünyada elə bir dil yoxdur ki, orada kəmiyyət kateqoriyası mövcud olmasın. Qədim dövrdə bu kəmiyyətin tədricən inkişafı prosesində insanlar müəyyən bir əşyanın tək və kəmiyyətini fərqləndirmiş, onların sayını, miqdarını, az və ya çoxluğunu müəyyən uyğunluqla ifadə etmişlər. Məsələn, müəyyən əşyanın əvvəlinə bəzən say artırmaqla (5 qələm, 3 kişi, 4 qadın, 18 dəftər və s.), bəzən də –lar, -lər şəkilçilərindən istifadə etməklə (qələmlər, kişilər, qadınlar, dəftərlər və s.) dildə kəmiyyəti ifadə etmişlər. Müxtəlif dillərin qrammatikalarına dair yazılmış əsərlərdə kəmiyyət kateqoriyasından həm nəzəri, həm də praktik şəkildə ətraflı olması da müəyyən qədər bəhs edilmişdir və burada əsasən –lar, -lər şəkilçisinə geniş yer verilmişdir. Bütün bu tədqiqat işlərini araşdırdıqda məlum olur ki, müəlliflərin əksəriyyəti kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji yolla ifadə vasitələrinə daha geniş yer vermişdir. Digər sahələr isə (leksik və sintaktik, leksik-semantik) bir o qədər də nəzər-diqqəti cəlb etməmişdir. Dilin istər tarixi inkişaf aspektinə, istərsə müasir vəziyyətinin araşdırılmasına həsr edilmiş dilçilik əsərlərində kəmiyyət kateqoriyasının öyrənilməsinin onun digər kateqoriyalardan

morfoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyini görürük. Belə ki, bu kateqoriyada təklik və cəmlilik, topluluq və qeyri-müəyyən çoxduq kim anlayışlar mövcuddur. Elə buna görə də, bu baxımdan dilçilikdə kəmiyyət kateqoriyasının müxtəlif ifadə vasitələri göstərilir. Kəmiyyət kateqoriyası universal məntiqi kateqoriyadır, əsasən isimlərə xas kateqoriya olsa da, substantivləşmiş bütün nitq hissələrinə şamil edilir. Kəmiyyət kateqoriyası insan şüurunun, təfəkkürünün inkişafı ilə sıx bağlıdır. İnsan ictimai həyat təcrübəsində təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqədar tək olan cüt olandan, onu da çox olandan ayırmağa başlamış, tədricən qeyri-müəyyən cəm kəmiyyət anlayışını yaratmışdır. Bu anlayış müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində ismin təklik və cəmlilik forması mövcuddur və bu forma daha çox danışq prosesində özünü büruzə verir.

İngilis və Azərbaycan dillərində də isimlərin hamısının kəmiyyət formaları mövcuddur. Onlar ya tək (vahid), ya toplu, ya da cəm kəmiyyətdə olur. İsimlərin bir qismi bildə yalnız təkde işləndiyi kimi, digər qrup isimlər toplu halda dərk edilir. Bu isimlər morfoloji əlamət kimi cəmlilik şəkilçisi olmadan belə cəmlilik (çoxluq) ifadə edir. Bütün vəziyyətlərdə ifadə olunan kəmiyyət konkretlikdən uzaq bir növ qeyri-müəyyən, ümumi səciyyə daşıyır. Məsələn, kitab – book, çiçək – flower, dəftər – copybook və s. kimi sözlərdə müəyyən bir kəmiyyətin olması hamıya məlumdur. Ancaq bu kəmiyyət nə səciyyə daşıyır? Bu sözlərdə konkret bir kəmiyyət yoxdur. Dəftərin, çiçəyin, kitabın konkret olaraq nə qədər, hansı miqdarda olması məlum deyildir. Bu sözlərə həttalar, -lər, (-s, -es) cəm şəkilçisini əlavə etdikdən sonra da tam konkret cəm mövcud olmur. Burada yalnız bir cəhət aydınlaşır. –lar, -lər (-s, -es) şəkilçisi bu sözlərə artırıldıqda həmin əşyaların birdən çox olduğu bildirilir. Kəmiyyət isə yenə də qeyri-müəyyənliyində qalır.

Mənasına görə təlik yalnız əşya, şəxs, hərəkət və s.-nin vahid, tək olmasını bildirir. Cəmlilik isə göstərilənlərin cəm halda olduğunu, topluluğunu, çox olmasını, yəni çoxluğunu bildirir, əksəriyyəti –lar, -lər (-s, -es) şəkilçisi ilə və ya müxtəlif dillərdə bu şəkilçinin ekvivalent forması ilə düzəlir. Beləliklə, göründüyü kimi, təklik və cəmlilik kəmiyyətin müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Cəmliliyin formalarından biri də topluluqdur. Topluluq dünyanın əksər dillərində yayılmışdır və bu dillərdə sözlər adlıq halında heç bir şəkilçi qəbul etmədən cəmlilik bildirir. Bu haqda Məmmədli Qıpçaq «Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi» kitabında ətraflı bəhs etmişdir.

Topluluq mənasında olan söz bir neçə şəxsin, əşyanın və s.-nin toplu halda olmasını bildirir. Məsələ, meşə dedikdə orada bitən bütün ağaclar, ordu dedikdə orada olan bütün heyət nəzərdə tutulur və s.

Digər dillərdə olduğu kimi, Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində də topluluq bildirən sözlər geniş yayılmışdır. Məsələn, ardu-army, kütlə-crowd, ailə-family, sürü-cattle, xalq-people, dəstə-flock və s.

Müxtəlif dillərdə, o cümlədən Azərbaycan və ingilis dillərində yalnız təklilik anlayışı bildirən bir qisim sözlər də var ki, onlara –lar, –lər (-s, -es) cəm şəkilçisi əlavə etmək olmur. Bu hal bütün dillərə xas olan bir əlamətdir. Bədə sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Şəxs adlarından ibarət olan xüsusi isimlər. Məsələn, *Nigar, Rəna, Sürəyya, Akif, ruslan, Həsən* və s.
2. Şəhər adları: *Bakı, Sumqayıt, Gəncə, İstanbul, London, Paris, Nyu-York, Berlin* və s.
3. Ölkə adları: *Azərbaycan, Türkiyə, Ərəbstan, İraq, Çin* və s.
4. Qitə adları: *Asiya, Avropa, Afrika, Antraktida* və s.
5. Okean adları: *Sakit okean, Hind okeanı, Atlantik okean, Şimal Buzlu okean*.
6. Cəzət adları: *şimal, cənub, şərq, qərb*.
7. Çay adları: *Araz, Kür, Amur, Neva, Ni, Lena* və s.
8. Dəniz adları: *Xəzər, Azov, Qara, Egey* və s.
9. Dağ adları: *Qafqaz, Himalay, Tyan-Şan, Savalan, Ziyarət* və s.
10. Rayon və qəsədə, kənd adları: *Cəlilabad, Astara, Kəlbəcər, Qazax, Bərdə, Biləcəri (qəsəbəsi), Badamdar (qəsəbəsi), Qaladəhnə (kəndi), Balçılı (kəndi)* və s.
11. Təbiət məfhumu ilə bağlı olan sözlər: *yağış, şaxta, ayaz, şafəq* və s.
12. İlin fəsiləri: *yaz, yay, payız, qış*
13. Abstrakt mənalı feldən düzələn sözlər: *həyat (yoldaşı), açılış* və s.
14. İlin ayları: *yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr*.

Bu kimi sözlərin cəmi o zaman olar ki, həmin adamlardan sayca iki və daha çox olsun. Bu halda onlara, əsasən, say əlavə edilir və bu, yalnız insan və kənd adlarına aid ola bilər. Məsələn: *üç Balağalı kəndi, iki Molla kəndi, beş nəfər Azər adlı oğlan, üç nəfər Sevil adlı qız* və s.

Ancaq *iki Afrika qitəsi, iki Bakı şəhəri, üç Kür çayı, iki Gürcüstan Respublikası* və s. demək olmaz.

Lakin qeyd edək ki, həmin adda olan yer iki və yaxud da üç yerə parçalanıbsa, onların adı cəhətə görə müəyyənləşdirilir. Məsələn, *Cənubi Azərbaycan, Şimali Azərbaycan, Cənubi Koreya və Şimali Koreya Respublikaları, Cənubi Amerika, Şimali Amerika* və s. göstərilən bu nümunələr bütün dillərdə eyni cürdür.

Kəmiyyət kateqoriyasının əsas ifadə vasitələrindən olan topluluq və cəmliyi bir-birilə qarışdırmaq lazım deyildir. Hər ikisi çoxluq bildirsə də, onların hər birinin ayrı-ayrılıqda funksiyaları vardır.

Hər iki anlayış qədimdən mövcud olsa da, adlarından da müəyyən olur ki, cəmlilik bu və ya digər əşyanın kəmiyyətə çoxluğunu bildirir. Lakin onların semantik mənasından da aydın olur ki, bu sözlər yaxın məfhumları ifadə etsə də, onların arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Cəmlilik əşyanın kəmiyyətə çoxluğunu, qeyri-müəyyən çoxluğunu bildirir və –lar, –lər (-s, -es) (və ya onun ekvivalentləri) morfoloji əlaməti ilə ifadə edilir, daha doğrusu yaradılır. Topluluq anlayışı isə daha çox keyfiyyətin çoxluğuna işarə edir və söz kökünün semantikasındakı təzahür edir; topluluq semantikasi yaratmaq üçün sözə heç bir morfoloji əlamət artırılmır.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A.A. «İngilis və Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyası» //Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. I cild. Bakı. Gənclik, 2003, 220-227 s.
2. Aslanov A. «Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları». Bakı, 1963, 125 s.
3. Fəxrəddin Yadigar (Veysəlli). «German dilçiliyinə giriş». Bakı, Təhsil, 2003, 408 s.
4. Xəlilov R.İ. «Azərbaycan dilində kəmiyyət bildirən sözlər» // Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı, 1972, №3, 65-68 s.
5. Qıpçaq M.D. «Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi». Bakı, 2000, 452 s.
6. Musayev O.İ. «İngilis dilinin qrammatikası». Bakı, Qismət, 2007, 608 s.
7. Sweet H.A. New English Grammar. Logical and Historical Oxford. 1930, 146 p.
8. Thompson A.J., Martinet A.V. A partical English Grammar. Oxford University Press, 2001, 383 p.

**SH.Magerramova,
S.Seidova**

The category of number in modern azerbaijan and english languages

Summary

The category of number has a very ancient history and also this category had a special specific role in linguistics at all times. The category of number have complex features according to its range and the diversity of content and it passed a certain developing stage associated real-life ideas. The category of number is mainly formed in language the ways of lexical, morphological and syntactic and each of these have definite meaning features, a colourful range of meaning. During the research it became clear to me, the general content and essence of the category of number are the

same in all language s, and their means of expression show itself in the unique shape in terms of the grammatical structure of each language.

The article is devoted to the matter of comparative analysis of other means of the notion of number in English and in Azerbaijani. Both in English and in Azerbaijani the notion of number, besides nouns and pronouns, can be expressed by the help of other means. In English these means include determiners, article and nouns denoting number.

**Ш. Магеррамова,
С.Сеидова**

**Категория количества в современном азербайджан. и
английском языках**

Резюме

Данная статья посвящена проблеме сравнительного анализа способов категория числа В английском языке. В обоих языках, понятие число, исключая существительное и местоимение, может выражаться другими способами. В английском языке, к этим способам относятся детерминативы, артикль и существительные, которые выражают количество. А в Азербайджанском языке, для того чтобы выразить понятие количество, используются лексические, морфологические и синтаксические способы. Наряду с тем что категория количества имеет древнюю историю так же в течении многих лет играет важную роль в лингвистике. Категория количества по разнообразию содержания имеет сложные свойственные черты и прошла определённую стадию развития на основе реальных жизненных событий. Категория количества в основном сопровождается лексическим, морфологическим и синтаксическим путями. И каждый из них в свою очередь имеет определённые черты и разнообразие. В процессе исследования я сделала вывод что по содержанию и важности категория количества одинакова во всех языках и средства их выражения с точки зрения грамматической структуре каждого зыка показывает себя по своему.

**Rəyçi: Tamilla Hüseynova
Filologiya elmləri namizədi, professor**